

Ha Sipos boldogan ment el, akkor azt feltételezhetnénk, hogy a két férfi kibékült egymással. (Most tekintsünk el attól, hogy a békülést nem a sértett fél szokta kezdeményezni!) Ám ha így történt, Móricz miért nem jelzi ezt a rendkívüli eseményt legalább egy mondattal, s miért nem mert röviddel ezután közvetlenül Sipos Józsefhez fordulni a csécsei ünnepséggel kapcsolatosan, hanem az ottani lelkeszt kéri fel a közvetítésre? („És most valamire kérlek. Ha csak teheted, menj át Sipos Józsi bátyámhoz Istvándiba, s kérdezd meg, akar-e imát mondani az ünnepélyen.”) A kérést egyébként az istvándi pap udvariasan elhárította, és nem is vett részt a jubileumi ünnepségen.

Móricz ismert életrajzi tényei között nem találunk egyetlen egyet sem, amely legalább közvetett módon igazolná ennek a „naplójegyzetben” említett találkozásnak a tényét, vagy legalább ráutaló mozzanatként lenne kezelhető. De a leírtak egyébként is ellent mondanak a józan logikának és a pszichológiai összefüggéseknek is.

Ezek után fel kell tennünk a kérdést, kitől származhat ez a vendégszöveg? A nyomok egyértelműen Móricz Virághoz vezetnek. Ő a visszaemlékezéseiben is, „idézési” gyakorlatában is igyekezett apja itt-ott megrendülő renoméját visszaállítani. Az említett, Milotához köthető Móricz-prózák református körökben komoly ellenérzéseket váltottak ki. Ez a betoldott „naplófeljegyzés” netán számukra szóló üzenet? Hogy lám, még a közvetlenül érintett, a sértett is megbocsátott az ominózus művekért!

De a konfabulációt hagyjuk meg Móricz Virágnak! A kételkedés jogát meg magunknak! (*Noran*)

HAMAR PÉTER

„ebben az országban nem tudok semmihez kapcsolódni”

MÁRAI SÁNDOR: A TELJES NAPLÓ 1959–1960

„Megint kóválygó, dallamfoszlányszerűen keringő magyar verssorok. Karinthy: »Mert nem mondhatom el senkinek, / elmondom hát mindenkinek«. Boldog költő, akinek még volt »mindenkije«, akinek elmondhatta. Én már csak ezt mondhatom: »Mert nem mondhatom el senkinek, hát nem mondom el senkinek» – írta le 1960 január-februárjának fordulóján naplójába Márai Sándor. Az alkotói reménytelenség és kétségbeesés olyan mélységei áradnak a szavaiból, amelyek túlmutatnak a szerző idevágó korábbi megállapításain, és tömören arról tudósítanak, hogy – legalábbis az alkotói szándék pillanatnyi állása szerint – felhagy az írással. Régi dilemma ez Márainál. Az idézett bejegyzés előtt tizenkét évvel azért hagyta el hazáját, mert a diktatúra kínálta feltételek mellett nem kívánt író maradni. Márainak két rossz választása volt: itthon marad vagy külföldre távozik. Nem akart alkudni, nem

kért abból a kegyelemkenyérből, amit vélhetően idehaza kínáltak volna neki. Az országot elhagyva azonban – és ezt ő tudta a legpontosabban – légüres térbe lépett. Nyelvi, szellemileg és irodalmilag egyaránt. Már visszatekintő igénnyel írta le – és alighanem egyetemes érvénnyel – az 1972-ben megjelent *Föld, föld!*... című önéletrajzi könyvében, hogy: „Sehol sem várnak az emigránsra”. A kijelentés személyes vonatkozásai egyértelműek.

Egészen szembeötlő, hogy az alkotói pályáját 1927-ben idehaza indító szerző (fiatalkori kísérleteit nem számolva) termékenysége milyen drámai mértékben csappant meg emigrálását követően. Amíg itthon közel ötven önálló munkát jelentetett meg húsz év alatt, addig 1948 és 1989 között – ez több mint negyven év – köteteinek száma a tizenötöt sem érte el. Ebben szerepet játszottak a külföldi magyar kiadványok szerény lehetőségei. Mégis fontos hangsúlyozni, hogy a szerző műhelyéből évekig nem kerültek ki új művek. Az ezeket magyarázó okokat részletesen taglalta a folyamatosan írt naplójában. Ennek rezüméjét aligha lehet másként megfogalmazni, mint úgy, hogy a nyelvi közegét és az olvasóit elvesztő író külföldön éppen azoknak a szellemi és kulturális élményeknek, ingereknek és impulzusoknak volt híján, amelyek nélkül elképzelhetetlennek tartotta (elsősorban) a prózaírást.

Visszaulva az idézetre: Márainak abban majdnem teljesen igaza volt, hogy Karinthy „mindenkijével” szemben neki szinte senkije nem maradt, sem olvasója, sem tágabb értelemben vett anyanyelvi közönsége. Emigrációs alkotói korszaka ugyanakkor élő cáfolata annak, hogy ilyen körülmények között a „nem mondom el senkinek” alapjára helyezkedett volna, s ezzel felszámolta volna alkotói énjét. Éppen ellenkezőleg. A legújabb naplókötet, az 1959–1960-as a tizedik a teljesnek nevezett Márai feljegyzések sorában. A naplók asztalfióknak írt kéziratgyűjtése (ennek csak töredéke jelent meg öt gyűjteményes naplókötetében és a halála után kiadott *Ami a Naplóból kimaradt* sorozatban) alapvetően átrajzolta az emigrációs évek alkotói teljesítményéről korábban kialakult vélekedést. Az írói hagyatéék részeként hazaérkező naplókéziratról 2005 óta tudható, hogy tízezer oldalt meghaladó terjedelmű. Nem kell nagy bátorság, hogy megkockáztassam: a szerző aligha remélhette, hogy naplóinak teljes szövege valamikor megjelenhet. (A szöveg szintjén ezt jelzi a viszonylag sok ismétlődés, ami egyértelművé teszi, hogy a szerző nem készítette elő kiadásra a textusokat.) Mégis, az öt körülvevő befogadói vákuum ellenére, az írással kapcsolatos ború és kételyek mellett állandó szellemi készenlétben fogalmazta naplófeljegyzéseit. A kéziratnak el kell készülnie – dolgozhatott Máraiban az a megkerülhetetlen alkotói imperatívusz, amely nélkül nem épülhet fel egyetlen írói életmű sem.

A teljes napló 1959–1960 egy valamiben újdonságot hozott, amelynek filológiai vonatkozásai is fontosak. *Der Wind kommt nach Westen* címmel adták ki 1964-ben Németországban (német nyelven) annak az 1959-es, közel kéthetes kaliforniai és mexikói kirándulásának az útirajzát, amelynek élményanyaga elfoglalja a friss naplókötet első száz oldalát. Minthogy a könyv nem jelent meg magyarul, pillanatnyilag nem tudható, hogy szövege mennyire egyezik meg a diáriumban találhatóival. Bár e lappangó Márai műnek a jelentőségét hiba volna a hagyatékból előkerült – és 2000-ben megjelentetett – befejezetlen *Szabadulás* című (nem különösebben

sikerült) regényhez mérni, mégis az életműnek ahhoz a részéhez tartozik, amely a hazai olvasók előtt egyelőre ismeretlen.

Nem csak a mostani kötet részét képező terjedelmes útirajz magyarázza, hogy kevésbé reflexív, kevésbé az írói-alkotói terveket számba vevő és összegző az új kötet, mint a korábbiak. Az első hazai utalás csak a 116. oldalon található, amikor Szabó Dezsőről kérnek tőle írást („dagályos pamfletista”), amit a szerző elutasít. A naplófolyam eddig megjelent részét alapul véve e tekintetben valami nagyon megváltozott. Márai évtizedet meghaladó külföldi tartózkodása alatt belenyugodni látszott, hogy irodalmi terveit redukálnia szükséges, s föl kell adnia azt az írói szerepet, amely 1944-ig vagy 1948-ig számára folytathatónak látszott. Hipotetikusán feltehető, hogy alkotói alapállása akkor is változott volna, ha idehaza marad, és ha nem történik Magyarországon kommunista hatalomátvétel. Azonban az a tény, hogy földrajzi értelemben sem tudta a második világháború lezárását követően ott folytatni a munkáját, ahol korábban végezte, messzemenő alkotáslélektani következményekkel járt Máraira nézve. Nem véletlen, hogy a felismerhetetlenül megváltozott világban újra kellett gondolnia írói szerepét és lehetőségeit. A szellem embereinek marginalizálódása ebben az időszakban világjelenséggé vált. Egy kis nemzet tagjaként azonban az emigrációba kényszerült Márai helyzete még ennél is elszomorítóbb volt.

Az említett kaliforniai út megérintett Máraiban valamit, ami ellenhatása volt annak az állandó, az Egyesült Államokban eluralkodó idegenségérzésnek, amelyről számos naplóbejegyzése szól. Ekkor fedezte fel magának a nyugati partvidék egyik legérdekesebb városát, San Diegót, melyről megjegyezte, hogy itt el tudná képzelni az életét. New York látószögéből nézve ez a mediterrán jellegű város és vidék szöges ellentéte a „betoncélalanságnak” nevezett keleti metropolisznak. Ekkor tett felfedezésétől aligha függetlenül 1980-ban feleségével ideköltözött, és itt élt 1989-ben bekövetkezett haláláig. (A közbeeső idő legnagyobb részében újból Olaszország lett otthona – 1967 és 1980 között –, a Nápoly melletti Salerno.)

Hiába dereng fel az íróban az otthonosság érzése választott hazája kapcsán, az utazás lezárását követően szinte kivétel nélkül olyan bejegyzések kerülnek a naplóba, amelyek viszolyogva fogalmaznak az amerikai életformáról és életfelfogásról. Olyan industriális és technokrata országnak látja az Államokat, amelyben az embereket nem érdekli a szellem és a művészet. „[De] én, az utazás múltával ezt még erősebben érzem, ebben az országban nem tudok semmihez kapcsolódni, semmihez nincs igazi közöm. Ha módom lesz rá, vissza kell menni Európába.” S valóban: mindent ennek rendelt alá Márai. Arra várt, hogy nevelt fia, János leérett-ségigzen, és letöltse kötelező katonai szolgálatát, ami után vele vagy nélküle visszaköltöznének Olaszországba. (Onnan települtek át 1952-ben az Egyesült Államokba.) Viszonyát mi sem jellemzi jobban új, választott hazájához, mint egy 1959-ben kelt naplórészlet: „De hét éve szellemileg kirekesztett, magalázott pária vagyok egy országban, ahol kurvák és stricik s azok kerítói uralkodnak minden szellemterületen. Ezt nem bocsátom meg. És nem »tartozom« semmivel ennek a műveletlen, kapzsi, nevetlen Amerikának – megfizettem hét év itt-tartózkodással. Műveltséget hoztam nekik, irodalmat; nem kellett. Ha tudok és lehet, el fogok menni innen, mihelyst lehet.” Az alkotói pálya derékba törésekor aligha lehet mel-

tányosságot várni a szerzőtől. Ezzel nem a Márai által leírtakat akarom kétségbe vonni, csupán emlékeztetni arra a szerzői kijelentésre, amely szerint „Sehol nem várnak az emigránsra”. Egy magyar prózaírónak, aki nem adta fel az anyanyelvén fogalmazás luxusát, esélye sem lehetett betörni egy olyan ország irodalmába, amelyen az Egyesült Államoké. (Ez Olasz-, Francia- és Németországra legalább annyira igaz.) A szellemi horizontok, a tágan értelmezett kulturális alapfeltételek különbözősége – az alkotó és a befogadó országé – is azt egyértelműsíti, hogy Márai amerikai irodalmi érvényesülésének egyetlen feltétele sem volt adott. Persze egészen más ezt az alkotói pálya részeként személyesen megélni, mint tárgyilagosnak szánt elemző mondatokat írni ugyanerről.

A Márai-kutatásnak eddig nem érintett szelete, hogy legjobb műveinek műfordításaival a hatvanas és hetvenes évek nyugat-európai könyvkiadásában jelenlévő szerző kötetei miért maradtak teljesen visszhangtalanok.

A napló tanúsága szerint politikai kérdésekben nagyon is magyarázható módon morális alapra helyezkedett, és megdöbbenve vette tudomásul, hogy Hruscsov 1959-ben az Egyesült Államokba látogatott. A szovjet főtitkárból az 1956-os forradalom eltipróját látta, és egyben egy olyan diktatúra megtestesítőjét, akivel a *Nyugatnak* szóba sem volna szabad állnia. Márai kortársként nem volt fogékony arra a diplomáciai manőverre, amely a hidegháború karanténját szerette volna oldani a két világhatalom közötti szorosabb (személyes) kapcsolatokkal is. Visszafogottnak éppenséggel nem nevezhető, ahogyan Hruscsovról fogalmazott: „dagadt paraszt bohóc megdöbbszentő ordenárésággal komédiázik az amerikai városokban”. Politikai éleslátását bizonyítja, amikor arra utalt, hogy Kína hamarosan atomhatalommá válik, s ez érvényteleníti a kétpólusú világhatalmi szembenállás addig érvényes alapvetéseit. Az ENSZ-közgyűlésre érkező kommunista politikusokról változatlan hangnemben emlékezett meg: „Hruscsov, Kádár és a többi bandavezér New Yorkba jön. Minden mögött erjed a nagy veszély: a történelem nem kontrollált cselekménysorozat többé.”

A hazai kultúrpolitika próbálta lejáratni Márait: a *Népszabadság* 1959-ben közölte a szerző két cikkét, amelyet 1919-ben írt a fiatal újságíró, aki akkor egyetértett a Tanácsköztársaság célkitűzéseivel. „Tizenkilenc éves korában egy író köteles lelkesedni a forradalomért” – kommentálta a kéretlen újraközlést. Az elnyomó rendszerek hasonlóságát mutatja – és erre Márai is utalt naplójában –, hogy nyilas időkben ugyanezt a módszert vetették be ellene. Talán célravezetőbb lett volna idehaza hallgatni róla, ám a vele szemben alkalmazott taktika mégsem ez lett. Egy rádióinterjúban Illés Béla azzal a képtelenséggel vádolta meg Márait, hogy az író abban reménykedik: egyetlen atombomba kipusztítaná Magyarországot. „Amiből természetesen egy szó sem igaz. [...] Máskülönben ez a kirohanás volt az egyetlen megemlékezés magyar nyelvű otthoni vagy külföldi rádióban rólam abban a hónapban, amikor 60 éves lettem. Erre nem árt néha gondolni – de ez sem fontos” – reagált a szerző.

Bár legújabb naplójában leírta, hogy képtelennek tartja magát a regényíráshoz, mégis két formálódó, de utóbb meg nem valósult nagyprózai ötletéről is beszámolt, amelyek a *Greenwich-regény* és a *Spleen de New York* munkacímét viselték. Fontosabbnak tűnik, hogy régebbi munkái közül az *Egy polgár vallomásainak* első

részét és a *Szindbád hazamegy* című regényét kívánta németre fordíttatni. Ezek mellett németre átdolgozta – és ezzel jelentősen lerövidítette – családregényét, amely *Garrenek műveként* jelent meg. *A zendülők*, *A féltékenyek I-II.*, valamint *A sértődöttek I-III.* köteteinek egybeszerkesztéséről leírta, hogy így vált véglegessé és a lényegre szorítókozóvá mindaz, amit ebben a regényfolyamban szeretett volna elmondani. Egyben „förtelmes öncsonkításnak” nevezte munkáját, amit aligha lehet vitatni annak ismeretében, hogy a szerző beszámolója szerint 272 kéziratoldalra zsugorodott össze az ennek többszörösére rügő regényciklusszöveg. (A magyarul először 1988-ban Torontóban megjelent kétkötetes mű terjedelme 1134 oldal.)

Akár az irodalmi áttörés lehetőségét is magában hordozhatta volna Márai naplórészleteinek német nyelvű megjelenése, amely *Geist im Exil* címmel jelent meg Németországban. A magyarra átültethető kötetcímmel (*Szellem a száműzetésben*) különösen elégedett volt a szerző, amelyről úgy vélte, túlemeli művét azon a személyességen, amely írásának sajátossága. Jól dokumentálhatóan rövidült az író terveinek felsorolását tartalmazó lista. Önéletrajzának harmadik kötete, a *Föld, föld!..*, a *Rómában történt valami* és az *Igazság Canudosban* szerepelt 1960-ban ezen a lajstromon. Noha ezek a kötetek jóval később (1970-ben, 1971-ben és 1972-ben) jelentek meg, a formálódó elképzelésekre példa, hogy utóbbinak *Ítélet Canudosban* lett a címe.

Egy Londonban kiadott magyar versgyűjtemény, amelyben a népi demokratikus időkben megjelent hazai versek kaptak helyet, módot adott Márainak, hogy kortársairól szólhasson. Az akkor nemrégien elhunyt Szabó Lőrincet a „század legnagyobb költőjének” nevezte, ami csak azért meglepetés, mert korábban Babitsot helyezte erre a polcra. (Lehetséges, hogy ebben az is szerepet játszott, hogy Szabó Lőrinc abszolút kortárs volt, ugyanúgy 1900-ban született, mint Márai.) „A kötet nagy meglepetése”-ként írt Juhász Ferencről, aki az „igazi tünemény” és a „nagy költő” titulust egyaránt megkapták az idősebb pályatárustól, akárcsak Weöres Sándor. Hogy Márai mennyit tudott arról a kivételezett szerepről, amit Juhász Ferenc töltött be az ötvenes évek első felének Magyarországon (a költő 1951-ben huszonhárom évesen Kossuth-díjat kapott), nem ismeretes. Világirodalmi dimenzióban is értékelt. Némileg érthetetlen, miért 1959 nyarán írt Camus-nek a Nobel-díj átvételkor elmondott stockholmi beszédéről (1957. december 10-én hangzott el), amit „káráló közhelyek”-nek nevezett, mégis az elismerés hangján szólt az író *La chute* (*A bukás*) című regényéről. Camus egyéb korábbi, és alkalmasint fontosabb műveit talán azért nem hozta szóba, mert *A bukás* 1956-ban jelent meg, így feltételezhető, három évvel később, a friss olvasmányélmény hatására született az erről szóló naplóbejegyzés. Ízlése és értékítélete differenciáltságát mutatja – és elfogultságait is –, hogy egy korábbi naplójában „ligeti népszínműnek” nevezte Arthur Miller *Az ügynök halála* című drámáját. Friss naplójában a beat-generációt lármás, de lényegeset még nem alkotó csoportosulásnak látta. Még korábban az irodalmi Nobel-díj teljes hitelvesztésének nevezte, hogy Churchill világháborús emlékirataiért birtokosa lett (1955-ben) a címnek.

Irodalmi kérdéseket érintett akkor is, amikor Thomas Mannról írta le hízelgőnek nem nevezhető véleményét. Az apropót ehhez egy akkor frissen megjelent posztumusz Mann-kötet adta. A saját tehetségével kritikátlan, eszelősen hiú és fék-

telen uralkodásvággal rendelkező embernek írta le a német író. Másutt ellenőrző olvasásnak nevezte Heinrich Mann *Die kleine Stadt* (*Kisváros*) című regényét, hogy ennek kapcsán megállapíthassa: „Fegyelmezettebb és jellemesebb író volt, mint a nagy varázsló és kintornás, Thomas.” (A német író nevezetessé vált, 1937-es magyarországi tartózkodásán az őt korábbról személyesen jól ismerő Márai volt a budapesti kalauza.)

A hontalanná válás egyik legteljesebb magyar nyelvű megfogalmazása Márai verse, az 1951-ben megszületett *Halotti beszéd*. A szerző maga sem tudhatta megírásakor, hogy megállapításai sorról sorra valósággá válnak: „Szívverésünk titkos beszéd, álmunk zsványoké / A gyereknek Toldi-t olvasod és azt feleli, oké”. Jánosról, az 1960-ban tizennyolc éves nevelt fiáról ez áll a naplóban: „Becsületes, tiszta lelkű gyerek. Nagyon zárkózott. Könyv érdekli is, nem is. [...] Soha egyetlen könyvemet sem olvasta – s ez talán jobb az ő számára. Azt hiszem, szeret bennünket – de rezignáltan, mint aki nem tud segíteni.” (*Helikon*)

BOD PÉTER

A kommunizmus arcképe aszkéta korából

SZOLLÁTH DÁVID: A KOMMUNISTA ASZKETIZMUS ESZTÉTIKÁJA

Az arctalanságtól a sokarcúság felé: talán így lehetne néhány szóban összefoglalni azt, ami a rendszerváltás előtti időszak irodalomtörténetével történik a (lassan) gyarapodó újraleírások által. Nagyjából az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulójára tehető egy olyan határpont, amikortól a korszak korábban is elismert kutatói (például Ständeisky Éva) mellé egy új, már a rendszerváltás után szocializálódott kutatói generáció zárkózott fel, és kezdett olyan társadalomtörténeti inspirációjú tanulmányokat publikálni, amelyekben a művészek, értelmiségiek is fontos szereplőkké váltak. Az arctalanság, amellet, hogy egy homogén, általános, kollektív jellegből is fakadhat, az érdektelenség szinonimája is: kutatási témaként sokáig egy eleve adottnak látszó, magát a rendszerváltást megalapozó narratíva árnyékolta annak tétjeit, hogy miért foglalkozna valaki például az ötvenes-hatvanas évek irodalmi szövegeivel. A sokarcúság ennek a narratívának a bomlásával, szétágazásaival is összefügg egyrészt (az „utolsó kontextus” is hatással lehet a kutatás tárgyának meghatározottságaira, ahogy Sári B. László mondja *A hattyú és a görény* című könyvében), másrészt az elsődleges kontextusnak is egyre jobban látszik a rétegzettsége. Nem pusztán arról van szó tehát, hogy az 1948–1989 közötti időszak magyar irodalma a diakrónia tengelye mentén sokarcú (hiszen jól megalapozottan „korszakolható”), hanem arról is, hogy a szinkrón vizsgálat számára, egy-egy tör-